

Izvirni znanstveni članek Original scientific paper (1.01)
Besedilo prejeto Received: 27. 5. 2020; Sprejeto Accepted: 1. 6. 2020
UDK UDC: 27-277
DOI: 10.34291/Edinost/75/Peric
© 2020 Perić CC BY 4.0

Porfirije Perić

Pojam μετάνοια u Starom i Novom Zavetu

The Term μετάνοια in the Old and New Testament

Sažetak: U radu se razmatra i sistematski analizira pojam μετάνοια (koji se najčešće prevodi s rečju pokajanje) i njegovo značenje u Svetom Pismu Starog i Novog Zaveta. U opštem uvodnom delu rada istražuje se etimološko i semantičko značenje pojma μετάνοια u izvornom grčkom jeziku i klasičnoj grčkoj književnosti. U drugom delu rada obrađuju se jevrejski biblijski pojmovi »naham« (נחם) i »šûb« (שוב), koji su srodni pojmu *metanoia*, uz pregled njihovog prevođenja na grčki (LXX) i druge savremene jezike, dok se u trećem, poslednjem delu analizira upotreba pojma μετάνοια/μετανοεῖν u Novom Zavetu, sa posebnim naglaskom na Lukino dvotomno delo (Evangelje i Dela apostolska) u kojima se najviše koristi ovaj termin.

Ključne reči: μετάνοια, pokajanje, preumljenje, Biblija, Septuaginta, prevod

Abstract: *The paper discusses and systematically analyses the term μετάνοια (most commonly translated with the word repentance), and the Scriptures of the Old and New Testament. The general introductory part of the article explores the etymological and semantic meaning of the term μετάνοια in the original Greek language and classical Greek literature, as well as a brief history of the translation of this term into modern languages. The second part of the paper deals with the Hebrew biblical concepts »naham« (נחם) and »šûb« (שוב), which are related to the term metanoia, with an overview of their translation into Greek (LXX) and other modern languages, while the third, last part analyses the use of the term μετάνοια/μετανοεῖν in the New Testament, with particular emphasis on Luke's two-volume work (Gospels and Acts), which mostly uses these terms.*

Key Words: μετάνοια, repentance, change of mind, Holy Scripture, Septuagint, translation

Uvod

U Svetom Pismu Starog i Novog Zaveta, kao i u celokupnoj tradiciji hrišćanske Crkve, tema pokajanja – *metanoie*, zauzima središnje mesto, a pojam *μετάνοια* (*metanoia*) je jedan od ključnih biblijskih pojmova.¹ Od samih početaka hrišćanske propovedi *metanoia* je, uz ispovedanje vere u Isusa Hrista kao Sina Božjeg, bila osnovni i suštinski preduslov za inicijaciju u Telo Hristovo – Crkvu. To nam najeksplicitnije potvrđuju reči iz Dela Apostolskih: »pokajte se (*μετανοείτε*) i da se svaki krsti u ime Isusa Hrista za oprostjenje grijehova i primićete dar Duha Svetoga« (2,38). Da bi neko, dakle, postao član Crkve Hristove, bilo je neophodno da svoj um kroz spoznanje promeni, a potom da se krsti u ime Svete Trojice. Hristov poziv na početku njegovog javnog delovanja nedvosmisleno svedoči da su pokajanje i vera deo jednog istog procesa obraćenja: »Pokajte se i vjerujte u jevanđelje.« (Mk 1,15)

Metanoia (*μετάνοια* = preumlijenje) kao nužan uslov za početak novog života u Hristu, sa Hristom i za Hrista, kroz koju vernik zadobija »um Hristov« (1 Kor 2,16), jeste odluka da radikalno promenimo svoj pređašnji način življenja, da promenimo svoj um i način razmišljanja, i da stupimo slobodno i dobrovoljno u zajednicu (*κοινωνία*) sa Isusom Hristom, Sinom Božjim i Spasiteljem. *Μετάνοια* se nikada ne shvata kao psihološki čin žaljenja zbog učinjenih ili neučinjenih dela, niti pak kao etički princip odvratanja od nemoralnog života i povratka ka moralnom ponašanju (Đakovac 2018, 39; Dugandžić 2002, 24), nego uvek označava promenu celog čovekovog unutrašnjeg stanja, promenu celog čovekovog bića i priziv na potpuno nov način života, koji je povezan sa verom u Boga. Drugim rečima, označava promenu čovekovog uma i odnosi se na duhovnu obnovu čoveka, kao svojevrsan proces katarze, kroz koji čovek treba da prođe, kako bi pronašao »izgubljeni Raj«.²

1 Detaljnije o pojmu *metanoia/metanoēō* od antičkih do ranohrišćanskih vremena vidi: Bauer (1957, 513). Izvrsnu sintezu i analizu upotrebe pojmova »kajanje« i »pokajanje« u klasičnoj helenskoj, hebrejskoj i ranohrišćanskoj literaturi vidi Nave (2002).

2 »*Μετανοεῖν* is properly to know after, as *προνοεῖν* to know before, and *μετάνοια* afterknowledge, as *πρόνοια* foreknowledge.« (Trench 1880, 258)

Shodno tome, *metanoia* po biblijskom shvatanju, nije i ne sme da bude samo lično, psihološko spoznanje pređašnjeg grešnog života, koji nam stvara osećaj krivice i tuge, pa ga treba nužno menjati, nego je pre svega blagodatni dar Božji za spoznanjem Isusa Hrista i vraćanje našeg grešnog »ja« Bogu i njegovoj volji. Zato ona uvek označava pozitivnu promenu i preobražaj ljudskog uma pred Božanskom Tajnom. *Μετάνοια* kao istinsko preumljenje jeste početak Evandjelja – radosne i blage vesti, o spasenju i preobraženju čoveka u Hristu. Takvo preumljenje ne sme da bude samo povremeni i periodični gest, nego neprestano prisutno i ponavljajuće stanje u našem životu, to jest treba da postane permanentni način življenja u životu svakog hrišćanina. (Perić 2018, 63)

Imajući u vidu činjenicu da je ovaj ključni biblijski pojam veoma kompleksan, višeznačan i višedimenzionalan i da njegova upotreba seže u daleku prošlost, neophodno je pre nego što se detaljnije osvrnemo na njegovu biblijsku upotrebu i značenje, da posvetimo pažnju izvornom značenju termina *μετάνοια* u klasičnoj antičkoj književnosti, kao i njegovom veoma širokom etimološkom i semantičkom polju.³

1 Etimologija pojma *Μετάνοια* i upotreba u antičkoj književnosti

Glagol *μετανοέω* i imenica *μετάνοια* se relativno retko pojavljuju u klasičnoj antičkoj književnosti. Prvi put ih susrećemo kod istoričara Tukidida iz Atine (460–396) u značenju: »menjati mišljenje«, ili »promenu stava« (*Μπεζαντάκος* 1980, 112–125), ali i kod Platona, Aristotela, Ksenofana, Plutarha i to u značenju »promeniti um, ili nameru« (Lidell in Scott 1894, 503). U pre biblijskoj i van biblijskoj upotrebi, imenica *metanoia* i glagol *metanoēō* nisu bili čvrsto povezani sa bilo kojim određenim konceptom i nisu izražavali neki čvrst, ustaljen sadržaj i smisao. U prvoj fazi imenica *metanoia* se kod grčkih filozofa koristila uglavnom u »intelektualnom smislu«⁴ za naknadno zna-

3 Prema mišljenju Petera Cotterella i Maxa Turnera, postoje dva načina na koje lingvistika može pomoći u izučavanju i egzezezi biblijskih tekstova: a) kroz pružanje dodatne preciznosti značenju reči i b) kroz obogaćivanje načina analize teksta. Vidi: Cotterell in Turner (1989, 27–28). O značenju i važnosti semantike i lingvistike u biblijskoj egzezezi vidi kapitalno djelo Barr (1961).

4 »In the noun, however, while the term itself is primarily intellectual, there is apparently implied in it a change of feeling.« (Thompson 1908, 10) O upotrebi ovoga pojma kod antičkih filozofa i crkvenih otaca vidi: Nave (2002); Trench (1880, 255–261).

nje, dok su u daljem razvoju i imenica i glagol podrazumevali »promenu uma«, »kajanje«, u emocionalnom i voljnom smislu (Behm 1995, 979–980). Za grčke filozofe *metanoia* nikada ne sugerise promenu u celokupnom moralnom stavu, duboku i korenitu promenu smera života, nego pre neki psihološki čin, neku vrstu promene suda, preispitivanja i korekcije pogrešnog pogleda i shvatanja, sa konačnim ciljem da čovek postane mudriji (Behm 1995, 980).⁵

Etimološki gledano menica *μετάνοια* proizilazi od složenog glagola »μετανοέω« (*μετα* – posle, nakon, naknadno, *νοέω* – misliti) što u bukvalnom smislu znači »naknadno razumeti, shvatiti, spoznati« (Vine 1952, 279–280),⁶ i može se razumeti u dva osnovna značenja: 1) »naknadna promena mišljenja (*νοῦς*)« ili »preumljenje« (*change of mind*) i 2) »žaljenje« (*regret*) i »kajanje« (*remorse*) (Behm 1995, 976–978; Δορυπαράκης 1985, 518). Etimološki gledano, helenističko *νοέο*, koje je u osnovi *μετανοέω*, se u sanskrtu javlja kao *gna*, što znači – znati, odakle imamo osnovu *γνο*. U kasnijim formama *γ* se gubi, pa tako dobijamo *νοε*. Termin *νοέο* je, dakle, povezan sa nekom vrstom znanja, a označava mišljenje, plan, cilj, odluku. Tako *μετανοέω* ima značenje naknadno shvatiti, naknadno promisliti, promeniti cilj ili odluku. (Thompson 1908, 356; Đakovac 2018, 44)

S obzirom na ovakvo etimološko značenje i veoma široko semantičko polje ovog višedimenzionalnog pojma *metanoia*, u dugoj istoriji prevođenja Svetog Pisma na savremene jezike, sam prevod se pokazao kao veoma težak i stvarao je ne male probleme prevodiocima.⁷ Veliki broj biblijskih

5 Interesantno je primetiti da je Dion Hrizostom, znameniti grčki orator i filozof, u jednom od mnogih svojih diskursa zapisao da je Aristotel opisivao svoju žalost i promenu osećanja upravo ovim pojmom (Chrysostom 1893). »According to Dio Chrysostom, Aristotel displays a change of feeling regarding the resettlement of Stagira. It is clear from this passage that Dio Chrisostom understands Aristotles use of *μετανοέω* as conveying more than merely an intellectual change of mind« (Nave 2002, 51)

6 U Grčko hrvatskom rečniku Novog Zaveta, autora Rudolfa Amerla glagol *μετανοέω* ima značenje: »kajati se, pokajati se, obratiti se; imati grižnju savjesti; ponovo razmisliti, promisliti, razmotriti; promijeniti način življenja, mišljenja ili djelovanja, promijeniti srce; životni put usmeriti u drugom pravcu. *Μετάνοια* – kajanje, pokajanje, grizoduše, grižnja svijesti, promjena odluke; obraćenje«. (Amerl 2000, 117)

7 Jedan od najznačajnijih američkih biblista i prevodilaca s početka 20. veka, Archibald Robertson u svom znamenitom delu *Word Pictures of the New Testament*, pri tumačenju Druge poslanice Korinćanima (7,9) sa žaljenjem primećuje da se u engleskom jeziku za prevod grčke reči *metanoia* i dalje koristi engleska reč »repentance«, konstatujući to kao »jezičku i teološku tragediju«. »Note the sharp difference here between 'sorrow' (*λύπη*) which is merely another form of *μεταμέλομαι* (*regret*, *remorse*) and 'repentance' (*μετάνοια*) or change of mind and life. It is a linguistic and theological tragedy that we have to go on using 'repentance' for *μετάνοια*.« (Robertson 2000)

naučnika i prevodilaca smatra da je nužno, zarad pravilnijeg i sveobuhvatnijeg razumevanja, a samim tim i prevođenja ovoga pojma, pored etimologije, imati u vidu i sam kontekst njegove upotrebe, zato što etimologija može, s jedne strane, da pruži priliku za tačnije razumevanje određenih kompleksnih pojmova, ali sa druge strane, može lako da zavede na krivi put (Đakovac 2018, 43). Ovu primedbu najjasnije je artikulirao čuveni bibliista i profesor emeritus Novoga Zaveta na Trinity Evangelical Divinity School in Deerfield, Illinois, D. A. Carson, kada je upozorio da »ne možemo odgovorno zauzeti stav da je etimologija (uvek) u srodnosti sa značenjem reči« (1996, 33).

Shodno ovakvoj problematici i shvatanju, kroz veoma bogatu istoriju prevođenja, pronalazimo različite prevode ovog pojma. Blaženi Jeronim u svom prevodu Novoga Zaveta na latinski – *Vulgata*, da bi približio značenje pokajanja kao žaljenja zbog greha učinjenih i ispovedenih posle krštenja, ali i kao čin ispaštanja, imperativ glagola *μετανοέω* – *μετανοείτε* preveo je sa »*paenitentiam agite*«, dok je imenicu *μετάνοια* preveo sa rečju »*paenitentiae*« (od riječi »panitere« što znači žaliti za nečim), što znači pokora, okajavanje, ispaštanje (Wilkin 1988, 12–13). Interesantno je primetiti da je više od jednog veka pre nastanka Jeronimovog prevoda *Vulgate*, jedan od najznačajnijih hrišćanskih pisaca na Zapadu, Tertulijan (155–220), govoreći o pravilnom značenju grčke reči *metanoia* naglasio da u grčkom jeziku reč za pokajanje nije izvedena od priznavanja greške, nego od promene uma: »In Graeco sermone poenitenti nomen non ex delicti confessione, sed ex animi demutatione, compositurn, est.«⁸

Slično Tertulijanu, veliki broj biblijskih naučnika, još od vremena Erazma Roterdamskog, koji je, takođe, smatrao ovaj prevod nezadovoljavajućim, pojam *metanoia* je razumevao ne samo kao neku vrstu psihološkog stanja kajanja ili žaljenja za nečim pogrešno učinjenim, nego ipak, kao jedno potpuno svesno shvatanje pogreške i promene uma i načina razmišljanja. Tu na prvom mestu imamo u vidu Martina Luthera, na koga je Erazmo imao veliki uticaj. Luther se nije slagao sa ovim prevodom i zato ga je razumevao

8 Tertullian, *Adv. Marcion*. ii. 24. Ovaj citat je preuzet iz knjige (Trench 1880, 258). Prema Trenchu: »Tertullian had right in his complaint (De Poenit. i): 'Quam autem in poenitentiae actu irrationaliter deversentur [ethnici], vel uno isto satis erit expedire, cum illam etiam in bonis actis suis adhibent. Poenitet fidei, amoris, simplicitatis, patientiae misericordiae, prout quid in ingratiā cecidit.'« Više o Tertulijanu kao teologu Crkve u Barnes (1985).

više kao transformaciju unutrašnjeg stanja, nego li žaljenja za nečim. Ovdje bi bilo interesantno opisati jednu vrlo zanimljivu istorijsku priču o tome kako je Martin Luther razmišljao na ovu temu i prevodio ovu reč. Naime, Luther u pismu upućenom svom prijatelju i istinskom ocu, Johnu von Staupitz-u iz 1518. godine,⁹ piše sledeće: »Posle toga dogodilo se da sam naučio – zahvaljujući vrednom radu i talentu najučenijih ljudi koji nas uče grčkom i jevrejskom jeziku s tako velikom predanošću¹⁰ – da reč *poenitentia* na grčkom znači *metanoia*, i da potiče od prefiksa *meta* i imenice (sic) *nous*, tj. iz ‘posle’ i ‘um’ [...] Posle sam napredovao i video da *metanoia* može da se shvati i kao složenica ne samo od ‘posle’ i ‘um’, već i (prefiksa) ‘trans’ i ‘um’ [...] tako da *metanoia* može značiti transformaciju nečijeg uma i raspoloženja. Pa ipak, činilo se da izražava ne samo aktuelnu promenu raspoloženja, već i način na koji se ta promena ostvaruje, a to jest milost Božja.« (Luther 1963, 66–67)¹¹ Ovakvom etimološkom interpretacijom pojma *metanoia* kao transformacije, prema mišljenju Davida Lamberta, Luther pokušava da približi *metanoiu* Pavlovoj teologiji, s naglaskom na ulozi božanskog delovanja u transformaciji čoveka, odbacujući tradicionalno shvatanje ovog pojma kao pokore (2016, 177).

Danas u većini prevoda Biblije na savremene jezike, najzastupljeniji i, reklo bi se, opšteprihvaćeni prevod reči *μετάνοια*, jeste pokajanje ili obraćenje.¹² Međutim, kao što smo videli, velika većina savremenih prevodilaca Novog Zaveta i biblijskih teologa, smatra da ni jedan od ponuđenih prevoda ne izražava samu suštinu i smisao izvorne reči *metanoia* nego da je i psihološki i teološki gledajući ova reč neuporedivo sveobuhvatnija, te da je stoga treba prevoditi sa rečju *preumljenje*.¹³

9 »To my reverend and true father, John Staupitz, Professor of Sacred Theology, vicar of the Augustinian Order, Friar Martin Luther, your pupil, sends greetings and dedicates himself.« (Luther 1963, 65)

10 Pod najučenijim ljudima Luther najviše podrazumeva Erazma Roterdamskog (Erasmus Roterodamus) koji je malo pre toga (1516.), štampao kritičko izdanje Novog Zaveta na grčkom jeziku.

11 Više o ovoj temi vidi: Lambert (2016, 177); Dirksen (1932, 73).

12 O etimologiji slovenske reči *pokajanje* i njenih prehršćanskih korena i značenja vidi Skok (1971); Grković-Mejdžor (2006, 481–491).

13 U svojoj sjajnoj studiji *The Great Meaning of the Word Metanoia*, štampanoj davne 1896, Treadwell Walden, naglašava: »The literal meaning of Metanoia, or rather, the nearest expression to it in English, is Change of Mind, a phrase too much worn by familiar use to be available as a rendering, but an idea capable of many equivalent variations in the English tongue. It will be more convenient, however, for our present purpose to employ the phrase as if its native force had not been thus impaired. What word is more expressive than ‘Change’? What more comprehensive than ‘Mind’?« (Walden 1896, 4) Prema grčko-engleskom leksikonu Novog Zaveta, značenje grčke reči *metanoia* jeste: »izmeniti

2 Μετάνοια u Starom Zavetu

Celokupni Stari Zavet govori o padu čoveka u greh i o strašnim konsekvencama tog pada,¹⁴ te stoga obiluje podsticajima na istinsko pokajanje i neprestano poziva ljude da se pokaju i obrate jedinom i istinitom Bogu (Pnz 4,30; 1 Sam 7,3). To pokajanje se opisuje jednim živim i dinamičnim odnosom između Boga i izabranog naroda Izraela. Kada govorimo o pokajanju u Starom Zavetu, važno je imati u vidu dva različita vida pokajanja. S jedne strane, Biblija govori o Božjem kajanju – pokajanju (Post 6,6-7),¹⁵ dok s druge strane govori o pokajanju ili obraćenju izabranog naroda Izraela ka Bogu, bilo da je reč o pojedinačnom ili o kolektivnom nivou. Kroz čitavu istoriju Starog Zaveta imamo mnoštvo primera gde Proroci pozivaju izabrani narod Božji, svaki put kada bi se on odvrćao od Boga zbog svoje nevernosti, da se pokaje, da napravi radikalni zaokret u svom životu i da se od nevernosti vrati ponovo ka vernosti, od života koji je protivan Božjoj volji, prema životu koji je po njegovoj volji.

U jevrejskoj Bibliji, *Tanahu*, ne postoji *terminus tehnicus* za pojam »pokajanje«, ali se sreću uglavnom dve reči koje se koriste u značenju *pokajanja* i *pokajati se*, a koje pritom imaju bazično različito etimološko značenje. Prva jevrejska reč je glagol *naham* (נחם) i njega prevodioci Septuaginte (LXX) prevode na grčki, najčešće, sa glagolom *μεταμέλωμαι* (*metamelomai*),¹⁶ a samo ponekad sa rečju *μετανοέω* (14 puta)¹⁷ i označava žaljenje za nečim, te se prevodi: »žaliti«, »kajati se«, »popustiti«, »tešiti«

---

način života kao rezultat potpune promene misli i stava u pogledu greha i pravdnosti: pokajati se (to repent), izmeniti način života, pokajanje (repentance)» (Nida in Louw 1996, 509).

- 14 Prema Starom Zavetu, greh leži u nastrojenju čoveka da napusti Boga i da se okrene svetu, da prenebregne volju Božju i da živi po svojoj volji (Manzaridis 2008, 34).
- 15 Bogonadahnuti autori starozavetnih knjiga su se često koristili antropomorfizmima, pripisujući Bogu na taj način emotivne osobine svojstvene čoveku kao što su: ljubomora (Izl 20,5); gnev (Ps 77,9), kajanje (1 Sam 15,11). Čuveni bibliista Adalbert Rebić napominje da veliki broj biblijskih spisa koristi antropomorfizme i antropopatizme kako bi opisali delovanje Božje na način koji je čoveku razumljiv. Vidi: Rebić (1996, 15); Višetacki (2017, 239–251).
- 16 O pojmu *metamelomai* biće više reči u drugom delu rada. U Grčko-hrvatskom rečniku Novog Zaveta, autora Rudolfa Amerla ovaj glagol ima značenje: »μεταμέλωμαι – žaliti za čim, sažaljevati; kajati se, pokajati se; naknadno požaliti; promijeniti mišljenje« (2000, 117).
- 17 Prema mišljenju Warren Anderson Quanbeck: »The LXX translates šub by epistrephōn, 'turn about' and apostrephōn, 'turn back'. Naham is translated by metamelomai, 'to change one's mind', and by metanoēō – 'repent'. The New Testament does not follow the practice of the LXX, but uses metanoēō to render the thought-content of šub. This usage has support in other Greek translations of the Hebrew Bible and in Hellenistic Judaism«. (1962, 33)

(Bromiley 1995, 136). Glagol *naham* u ovom kontekstu se pojavljuje 108 puta u *Tanahu* (Bromiley 1995, 136) i u većini slučajeva radi se o Božjem »pokajanju«, to jest da mu je nečega bilo žao i da je nekome radi milosti svoje popustio (Brown, Driver in Briggs 1977, 636–637),¹⁸ a veoma retko se radi o ljudskom kajanju (Iz 13,17; Jov 42,6; Jer 8,6; 31,19). Na četrdeset mesta u Starom Zavetu ova reč se prevodi sa »pokajati« i to se uglavnom odnosi na Boga: »Pokaja se Gospod što je stvorio čovjeka na zemlji i bi mu žao u srcu. I reče Gospod: hoću da istrijebim sa zemlje ljude, koje sam stvorio, od čovjeka do stoke i do sitne životinje i do ptica nebeskih; jer se kajem (μετεμελήθην) što sam ih stvorio.« (Post 6,6-7) U knjizi Proroka Jone (3,8-9) se takođe koristi ovaj termin u kontekstu Božjeg pokajanja, sažaljenja, i odvrćanja od gnjeva. »Nego i ljudi i stoka da se pokriju kostriječću, i da prizivaju Boga jako, i da se vrati (ἀπέστρεψαν) svaki sa svoga zloga puta i od nepravde koja mu je u ruku. Ko zna, eda se povrati i raskaje Bog (εἰ μετανοήσει ὁ θεός), i povrati se od ljutoga gnjeva svojega, te ne izginemo. I Bog vidje djela njihova, gdje se vratiše (ἀπέστρεψαν) od zloga puta svojega. I raskaja se Bog (וַיִּנְחַם אֱלֹהִים – *vejinahem elohim*, μετενόησεν ὁ θεός) oda zla koje reče da im učini, i ne učini.« (Jon 3,8-10)¹⁹ Jasno je dakle, da se pojam *naham* odnosi na *metanoia*, dok se pojam šub odnosi na *epistrefein/apostrefein*.

Sa druge, pak, strane ovaj glagol se koristi kako bi opisao Božje ne kajanje.²⁰ U knjizi Brojeva se kaže: »Bog nije čovjek da laže, ni sin čovječiji da se pokaje. Što kaže neće li učiniti, i što reče neće li izvršiti?« (Br 23,19) Na sličan način se Božje ne kajanje opisuje u Prvoj knjizi Samuela: »I doista junak Izrailjev neće slagati, niti će se raskajati (οὐκ ἀποστρέψει οὐδὲ μετανοήσει), jer nije čovjek da se kaje (μετανοῆσαι)« (1Sam 15,29) U Psalmima Davidovim se takođe na mnogo mesta naglašava da se Bog ne kaje: »Gospod se zakleo, i neće se pokajati: ti si sveštenik dovijeka po redu Melhisedekovu!« (Ps 110,4) (Murray 1962, 1083)

18 U ovom kontekstu se pojavljuje na sledećim mestima: Post 6,6-7; Izl 32,12; Pnz 32,36; 1 Sam 15,11,35; 2 Sam 24,16; 1 Dn 21,15; Ps 90,13; 106,45; 135,14; Jer 18,8,10; 20,16; 26,3,13,19; 42,10; Joel 2,13-14; Am 7,3,6; Jon 3,9-10; 4,2; Zk 8,14.

19 Više o knjizi Proroka Jone u: Lujčić (2014, 361–377; 2010, 421–434).

20 U ovom kontekstu se pojavljuje na sledećim mestima: Lev 23, 19; 1 Sam 15,29; Ps 110,4; Jr 4,28; Ez 24,14; Os 13,14.

Druga reč koja se odnosi na pokajanje jeste glagol *šûb* (שוב),²¹ i on u *Tanahu* izražava menjanje ili promenu puta (Giblet im Grelot 1993, 883–894), to jest potpuni zaokret, te se stoga najčešće prevodi sa: »okrenuti se«, »obratiti se« i »vratiti se« (Am 4,6; Mih 5,5; Is 6,10, Jr 3,14),²² a samo na tri mesta (1 Dn 8,47; Ez 14,6; 18,30) u značenju »kajati se«. Upravo zbog ovakvog značenja, prevodioci Starog Zaveta sa jevrejskog na grčki (LXX), nikada ga ne prevode sa rečju *μετανοέω* (*metanoēō*), nego najčešće infinitivom *ἐπιστρέφειν* (od glagola *ἐπιστρέφω-ομαι* ili *ἀποστρέφω-ομαι*)²³.

Ovaj jevrejski glagol *šûb* (שוב) je po mišljenju Frank J. Matera najvažniji starozavetni pojam za pokajanje (Matera 1985, 861),²⁴ i što se tiče učestalosti u Bibliji, on stoji na 12. mjestu sa 1050 slučajeva (Višetacki 2017, 249), od čega samo 203 puta u teološkom značenju. Iz ove reči se izvodi pojam *teshubah* (תשובה),²⁵ koji se prevodi sa povratak ili odgovor. U rabskoj literaturi ovo »okretanje« ima tri dimenzije: prema Bogu, prema zajednici i prema samom sebi. Prema A. Đakovcu to nije okretanje unazad u smislu povratka u prošlost, već je to okretanje ka Božjem zakonu, ka budućnosti (2017, 43–44). Shodno tome, pojam *šûb* (שוב) se koristi uglavnom u tri smisla kako bi opisao: a) način na koji se Bog okreće od svog izabranog naroda Izraela zbog njegovog neverstva (Pnz 23,14),²⁶ b) način na koji Bog

-
- 21 Glagol *šûb* izražava pojam menjanja puta, povratka i vraćanja unatrag. U religioznom kontekstu on znači odvracati se od nečega što je zlo i okretati se prema Bogu. Time je određena suština obraćenja: ono uključuje promenu ponašanja, novo usmerenje celokupnog ponašanja. Ovaj glagol pronalazimo u Knjizi Brojeva 10,36, kao i u Ponovljenih zakona 30,2. Vidi: Würthwein (1995, 980–989).
- 22 Prema zapažanju Williama L. Holladay-a, ovaj hebrejski termin treba definisati kao »having moved in a particular direction to move thereupon in the opposite direction, the implication being (unless there is evidence of contrary) that one will arrive again at the initial point of departure« (Holladay 1958, 53; Harris im Archer im Waltke 2003; Giblet im Grelot 1993, 884).
- 23 I pored toga, prema mišljenju Kittela, ove dve reči su ekvivalenti. »The linguistic material leads to the conclusion that for the Jewish Hellenistic world of the 2nd cent. A.D. *μετανοέω* was a common and even preferred equivalent of *ἐπιστρέφωμαι* = (שוב) 'to turn' 'to convert'. (Behm 1995, 990) Više o grčkom pojmu *στρέφω*, vidi: Bertram (1995, 714–729); Legasse (1990, 40). U Grčko hrvatskom rečniku Novog zavjeta, autora Rudolfa Amerla glagol »*ἐπιστρέφω*« se prevodi sa: povratiti se, obratiti se, okrenuti se, preobraziti se, biti preobraćen ili izmijenjen; *ἐπιστροφή* – preobraćenje, promjena mišljenja ili životnog stava, obraćenje, konverzija (2000, 74).
- 24 John H. Hayes takode smatra da su pojmovi *šûb* i *ašam* (biti kriv) najvažniji pojmovi (1990, 753–754).
- 25 David A. Lambert u svom delu o pokajanju primećuje sledeće: »We found that the defining element of theshuva and, by extension, the performance of commandments as a whole is an interior truth as given voice in the expression teshuva sheleima, literally 'complete repentance', indicating sincerity, fullness of intent. It is such intent that is the final arbiter of communal and religious status« (2016, 177).
- 26 »Jer Gospod Bog tvoj ide usred okola tvojega da te izbavi i da ti preda neprijatelje tvoje; zato neka je oko tvoje svet, da ne vidi u tebe nikakve nečistote, da se ne bi odvratio od tebe (*και ἀποστρέψει ἀπὸ σοῦ*).« (Pnz 23,14) Uporedi kod Proroka Jeremije 4:8: »Zato pripašite kostrijet, plaćite i ridajte jer se žestoki gnjev Gospodnji nije odvratio od nas (*διότι οὐκ ἀπεστράφη ὁ θυμὸς Κυρίου ἀφ' ὑμῶν*).«

preko svojih Proroka poziva Izrael da se pokaje i vrati ka Njemu (Is 31,6)²⁷, ali isto tako c) opisuje i način odvratanja od greha i budućeg povratka Izraela Bogu i njegovoj volji i stupanja u zajednicu sa njim (Dement 1988, 135): »Jer ću im dati srce da me poznadu da sam ja Gospod, i biće mi narod i ja ću im biti Bog, jer će se *obratiti* (ἐπιστραφήσονται) k meni svijem srcem svojim.« (Jer 24,7)

Da se ova dva ključna starozavetna pojma razlikuju, najbolje se uočava u knjizi Proroka Joila 2,12–13, gde Prorok propoveda Božji poziv na pokajanje svojim savremeniciima kao i svim ljudima. Tu se vrlo jasno vidi da se pojam šub na dva mesta prevodi sa *epistrefein*, i uvek se odnosi na ljude, dok se reč *naham* prevodi sa *metanoēō* i pripisuje se Bogu. Zarad jasnijeg prikazivanja, donosimo u tabeli uporedo četiri prevoda sa jevrejskog: Septuaginte na grčki, kao i prevode Đure Daničića na srpski,²⁸ Slovenski standardni prevod, i Duda-Fučak na hrvatski.

LXX	Đuro Daničić	Slovenski standardni prevod	Duda-Fučak
καὶ νῦν λέγει Κύριος ὁ Θεὸς ὑμῶν· ἐπιστράφητε (šub) πρὸς με ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ὑμῶν καὶ ἐν νηστεία καὶ ἐν κλαυθμῷ καὶ ἐν κοπεταῖ· καὶ διαρρήξατε τὰς καρδίας ὑμῶν καὶ μὴ τὰ ἱμάτια ὑμῶν καὶ ἐπιστράφητε (šub) πρὸς Κύριον τὸν Θεὸν ὑμῶν, ὅτι ἐλεήμων καὶ οἰκτιρῶν ἐστὶ, μακρόθυμος καὶ πολύελεος καὶ μετανοῶν (naham) ἐπὶ ταῖς κακίαις.	Zato još govori Gospod: obratite se (ἐπιστράφητε) k meni svijem srcem svojim i posteći i plačući i tužeći. I razderite srca svoja, a ne hal- ljine svoje, i obra- tite se ka Gospodu Bogu svojemu, jer je milostiv i žalostiv, spor na gnjev i obilan milosrdem i kaje se (μετανοῶν) oda zla.	Tudi zdaj, govori GOSPOD, se obrnite k meni z vsem svojim srcem, s postom, z jokom in žalovanjem; pretrgajte svoja srca, ne svojih oblačil. Vrnite se h GOSPODU, svojemu Bogu, kajti milostljiv je in usmiljen, počasen v jezi in bogat v dobroti in se kesa (μετανοῶν) hudega.	Al' i sada – riječ je Jahvina – vra- tite se k meni svim srcem svojim posteć, plačuć i kukajuć. Razderite srca, a ne halje svoje! Vratite se (ἐπιστράφητε) Jahvi, Bogu svome, jer on je nježnost sama i milosrde, spor na ljutnju, a bogat dobrotom, on se nad zlom ra- žali (μετανοῶν).

27 »Vratite se (ἐπιστράφητε) k njemu, od kojega se sasvijem odvrghoste, sinovi Izrailjevi«. Takođe, kod Proroka Jezekilja 18,32: »Jer mi nije mila smrt onoga koji mre, govori Gospod Gospod; obratite se (ἐπιστράφητε), dakle, i budite živi!« Ovi tekstovi prema mišljenju Graupnera »emphasizes the personal responsibility of each individual and offers the opportunity for return and for new life« (Graupner im Fabry 2004, 496; Rebić 1996, 208–210).

28 Više o Daničićevom prevodu vidi Kuzmić (1983).

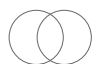
Na osnovu upoređivanja ova četiri prevoda možemo jasno uočiti da se svi prevodioci vrlo precizno pridržavaju izvornog smisla jevrejskih pojmova šub i *naham*.

3 Μετάνοια u Novom Zavetu

Novi Zavet je preuzeo sve ideje o grehu i pokajanju iz Starog Zaveta. U Novom Zavetu greh se definiše kao odbijanje čoveka da poveruje u Hrista i da prihvati njegovo Evanđelje. Sveti Jovan Krstitelj kao i sam Gospod Isus Hristos pozivaju na pokajanje pretpostavljajući grešnost čovekovu. Ljudi su grešni i zato su pozvani na pokajanje. Upravo zato u Novom Zavetu, a naročito u svetim Evanđeljima, pronalazimo mnoštvo primera koji govore o *metanoi* i neophodnosti promene načina življenja u životu svakog Hristovog učenika i sledbenika (Witherup 1994). Ono što prvo uočava onaj koji se bavi temom pokajanja, jeste da u Svetom Pismu Novog Zaveta, pronalazimo dva veoma važna i slična pojma: *metanoein* (μετανοεῖν) i *metamelomai* (μεταμέλομαι) (Michel 1995, 626). Glagol μετανοέω i njegov nominalni ekvivalent imenica μετάνοια koriste se pedeset i sedam puta (57) i gotovo uvek označavaju: »promeniti svoje mišljenje« ili »preumljenje« (Bauer 1957, 513), dok se glagol μεταμέλομαι i imenica μεταμέλεια pojavljuju samo šest puta: tri puta u Matejevom Evanđelju (Mt 21,29; 21,32 i 27,3),²⁹ dva puta u Drugoj Korinćanima (7,8) i u poslanici Jevrejima (7,21; Ps 109,4), i obično se prevodi sa »raskajati se«, »promeniti mišljenje«, »žaliti za nečim«.³⁰

29 Evandelist Matej na dva načina koristi ovoj pojam. S jedne strane, u priči o dva sina (Mt 21,29-32) evandelist nas izveštava da se drugi sin, koji je prvobitno rekao »ne« Očevoj volji, ipak pokajao i izvršio ono što mu je bilo naloženo. Evandelist Matej ovde za pokajanje koristi glagol *metamelomai*, na osnovu čega zaključujemo da se i taj glagol može odnositi na »delatno pokajanje«, to jest na istinsko pokajanje. Sa druge strane, Evandelist Matej opisujući sam čin Judinog kajanja posle izdajstva Isusa Hrista (Mt 27,3), upotrebljava isti pojam *metamelomai*. Međutim, Judino μεταμέλομαι iako se u nekim prevodima prevodi sa »pokaja se«, vidimo zapravo da to nije pravo i istinsko pokajanje i promena načina razmišljanja i života, nego predstavlja predomišljanje kao upadanje u brigu, to jest očajanje i gubitak vere u Boga. Juda se nije istinski preumio i zato je pao u očaj i u bezizlaznom stanju digao ruku na sebe.

30 I pored činjenice da se ova reč nalazi u veoma bliskoj vezi sa pojmom metanoia i da se ponekad prevodi takođe sa rečju pokajanje, ipak postoji razlika među njima, tako da ponekad, po svom smislu i kontekstualnom značenju i tumačenju, prvi pojmovi mogu biti dijametralno suprotni i različiti. Za razliku od imenice *metanoia* koja predstavlja pravo i istinsko pokajanje – preumljenje, kao permanentnu kategoriju i kao drugačije opšte usmerenje uma, to jest celokupno nov način mišljenja i življenja, *metamelomai* znači »doživeti kajanje«, to jest predstavlja neku vrstu žaljenja i kajanja za nešto konkretno urađeno i zato se najčešće prevodi sa predomisli se ili »raskajati se«. (Michel 1995, 626) Trench u svom delu *Synonyms in New Testament* navodi sledeći podatak: »It is often stated by

Imenica *metanoia* se koristi 24 puta, dok se glagol *metanoēō* pojavljuje 33 puta, i oni po pravilu označavaju ne samo pokajanje nego i *preumljenje*, to jest promenu načina mišljenja i razmišljanja i kao potpunu i korenitu ontološku čovekovu promenu, kao preobraćenje, i povratak iz robovanja grehu u slobodu Božju (Каравидопулос 2007, 28). Ono što je interesantno jeste da se ovaj pojam ne pojavljuje uopšte u spisima svetog Jovana evanđeliste, osim u Otkrivenju, u kojem se glagol *μετανοέω* pojavljuje deset puta (2,5.16.21.22; 3,3.19; 9,20.21; 16,9.11).³¹

3.1 Μετάνοια u Sinoptičkoj tradiciji

U Sinoptičkim Evanđeljima Isusovo javno delovanje započinje njegovim krštenjem na reci Jordanu od strane Jovana Krstitelja i cilj Isusovog propovedanja jeste pokajanje. U svojim propovedima Isus Hristos je pozivao narod na integralnu, odnosno celovitu *metanoiu*. Upravo zato, sva trojica sinoptičara nas izveštavaju da su Isusove prve reči u njegovom javnom nastupu bile »μετανοείτε« – pokajte se. Pojam *μετάνοια* se koristi, s jedne strane, u kontekstu propovedi i poziva Jovana Krstitelja za krštenje za opraštanje grehova (Ratzinger 2013, 32), dok će, sa druge strane, zahtev za *metanoiom* biti jedan od osnovnih zahteva u Hristovoj propovedi sa bitnom razlikom u odnosu na Jovanovu propoved, a to je autoritativnije naglašavanje neophodnosti pokajanja – *metanoie*, ne više zbog blizine Božjeg Carstva, nego zato što je ono već, *hic et nunc*, prisutno u Hristovoj ličnosti i njegovom delovanju (Mt 12,28; Lk 17,21).³² Prema R. Brownu, premda je Jovan Krstitelj insistirao na tome da ljudi prime krštenje pokajanja, Isus Hristos to nije tražio. U prva tri evanđelja nigde ne nalazimo da je on nekoga krstio (2008, 279).

---

theologians of the Reformation period that *μετάνοια* and *μεταμέλεια*, with their several verbs, *μετανοεῖν* and *μεταμέλῃσθαι*, are so far distinct, that where it is intended to express the mere desire that the done might be undone, accompanied with regrets or even with remorse, but with no effective change of heart, there the latter words are employed; but where a true change of heart toward God, there the former.« (1880, 255)

31 O temi pokajanja u Jovanovim spisima vidi: Croteau (2013, 97–123).

32 »Ako je Ivan Krstitelj s obzirom na prijeteći sud pozivao na obraćenje, Isus je kao glasnik radosti naviještao blizinu Božje vladavine i Božju bezuvetnu volju za oprostjenjem, vladavinu Božje dobrote i milosrda.« (Ratzinger 2011, 119)

U tom smislu, poziv posljednjeg proroka na pragu Novog Zaveta, svetog Jovana Krstitelja, na pokajanje radi otpuštenja grehova (Mt 3,6),³³ kao i Hristov poziv »pokajte se jer se približilo Carstvo nebesko« (Mt 4,17), predstavljaju *kvintesenciju* hrišćanske propovedi i poziv na nadilaženje dotadašnje grešne egzistencije i početak novog promjenjenog života u Hristu (Ratzinger 2013, 33; Merklein 1987, 109–126).

3.2 Μετάνοια u Evanđelju po Mateju

U Evanđelju po Mateju pojam *μετάνοια/μετανοεῖν* se pojavljuje 7 puta (3,2.8.11; 4,17; 9,13; 11,20; 12,41). Na četiri mesta ovaj pojam je vezan za Jovanov i Isusov poziv na pokajanje i krštenje, dok se druga tri odnose na Isusov poziv grešnicima na pokajanje (9,13) i govori o jevrejskom neverovanju i nepokajanju (11,20; 12,41). Evanđelist Matej najsazetije donosi i izlaže vatreni poziv Jovana Krstitelja na novi način razmišljanja i delovanja i razlog zbog čega se treba pokajati: »Pokajte se (*μετανοεῖτε*) jer se približilo Carstvo nebesko!« (3, 2) Njegova, dakle, prva izgovorena reč bila je zapovest: »pokajte se«. Zahtev za pokajanjem temeljio se na činjenici da se približilo Carstvo nebesko koje je Isus Hristos kao Mesija došao da obznani i ostvari. Taj Jovanovski poziv na pokajanje kao preumljenje jeste pravi poziv na pokajanje.

Značajan odeljak za razumevanje pojma *metanoia* u Matejevom Evanđelju jeste 3,7-9. Tu se jasno vidi da sveti Jovan Krstitelj u svojoj propovedi razlikuje sâmo pokajanje od plodova dostojnih pokajanja (3,8), iz razloga što je pokajanje unutrašnja promena uma, dok se plodovi pokajanja ogledaju u spoljašnjoj primeni tog preumljenja – ne samo na rečima nego i na delima, to jest na kvalitativno drugačijem životnom stilu i ponašanju u odnosu na prethodni način življenja. Pre nego što im dopusti da se krste Jovan Krstitelj poziva fariseje i sadukeje da pokažu konkretne dokaze pokajanja, to jest da donesu plod dostojan pokajanja (3,8).³⁴ Jovanovo krštenje je,

33 »Na pragu NZ proročka pouka obraćenja javlja se u svoj svojoj čistoći u propovijedanju Ivana Krstitelja, posljednjega proroka. Njegova je poruka zgusnuta u jednoj rečenici: 'obratite se, jer je blizu Kraljevstvo nebesko'. Dolazak kraljevstva otvara perspektivu nade; ali Ivan nadalje naglašava da prije mora doći Sud.« (Giblet in Grelot 1993, 890)

34 Arthur W. Pink u svom delu o pokajanju navodi šest stavki pod kojim se podrazumevaju pravi plodovi pokajanja: a) mržnja prema grehu, b) duboka tuga zbog greha, c) ispovedanje greha, d) odvratanje od greha, e) povratak ka Bogu i f) permanentnost u izvršavanju svih pet prethodnih

dakle, bilo neraskidivo povezano sa pozivom na pokajanje i sa donošenjem plodova dostojnih pokajanja.

Odmah posle pripovesti o Isusovom krštenju, a pre njegovog odlaska u pustinji, Matej nam donosi kratak izveštaj o početku Isusovog javnog delovanja. On nas izveštava da Hristos započinje svoju javnu službu identičnim rečima kao i Jovan Krstitelj i da upravo te reči čine osnovni sadržaj Hristove propovedi i da se u njima sažima u celosti njegova poruka: »Pokajte se (μετανοείτε) jer se približi Carstvo nebesko!« (4,17) (Ratzinger 2013, 79). Hristov i Jovanov poziv na pokajanje – *metanoiu* jeste poziv u Carstvo Božje, i poziv u radost: »Uđi u radost gospodara svoga!« (Mt 25,21) Veznik »jer« (γάρ) pokazuje neophodnost pokajanja – treba da se pokajete, to jest, ne postoji mogućnost da to izbegnete. Carstvo Božje dolazi, blizu je, ne preostaje nam ništa drugo nego da se pokajemo.

U devetoj glavi Matejevog Evanđelja nailazimo, kao i kod Evanđeliste Luke (Lk 5,31-32), Hristove reči da »nije došao da zove pravednike, nego grešnike na pokajanje« (ἀλλὰ ἀμαρτωλούς εἰς μετάνοιαν) (9,13). Sa druge strane, u 12oj glavi Matejevog evanđelja pronalazimo vrlo važnu recepciju knjige Proroka Jone od strane Isusa Hrista. U tom izveštaju navodi se da su se Ninevljani »pokajali« na propoved proroka Jone: »Ninevljani će ustati na Sud sa rodovim, i osudiće ga; jer se pokajаше (μετενόησαν) Joninim propovedanjem, a gle, ovdje je veći od Jone!« (ὅτι μετενόησαν εἰς τὸ κήρυγμα Ἰωνᾶ, καὶ ἰδοὺ, πλεῖον Ἰωνᾶ ὧδε) (Mt 12,41) Kao što možemo videti, Isus Hristos je u ovom citatu upotrebio pojam μετανοέω, kako bi opisao njihov čin, iako u knjizi Proroka Jone vidimo da su Ninevljani »poverovali (ἐνέπιστευσαν) u Boga« (Jon 3,5). Za razliku od Ninevljana koji su se pokajali zbog Jonine propovedi, fariseji i sadukeji to ne čine, iako im veći od Jone sada propoveda. Dakle, ono što Isus Hristos naziva pokajanjem »μετάνοια«, knjiga Jonina opisuje rečima »poverovaše« i »obратиše se«. Iz ovoga možemo izvući zaključak da je Isus Hristos pod pojmom μετανοέω podrazumevao i više od promene uma, i da taj pojam uključuje i okretanje i verovanje (Croteau 2013, 101–102).

stavki. Neophodnost postojanosti on objašnjava činjenicom da pokajanje nikad nije savršeno, već je to svakodnevni čin u toku našeg životnog veka (1967, 28–29). Dražen Perić takođe naglašava da je pokajanje neophodno kao jedno permanentno stanje, neprestano prisutno i ponavljajuće u životu svakog čoveka Crkve Hristove (2018, 63).

3.3 Μετάνοια u Evandelju po Marku

U Evandelju po Marku pronalazimo samo na tri mesta pojmove *μετανοεῖν* i *μετάνοια* (Mk 1,4; 1,15; 6,12). Za razliku od Mateja i Luke, koji narativno tematizuju pokajanje kao konstitutivni element priče o Isusu Hristu, Evandelist Marko to ne čini. Kod njega je tema pokajanja koju propoveda Joavn Krstitelj usko povezana sa pitanjem krštenja za oprostjenje grehova. Upravo stoga, Marko na samom početku svog Evandelja smešta temu pokajanja u kontekst Jovanove propovedi i krštavanja kao početak i kamen graničnik Hristovog delovanja. Jovan u pustinji vrši dvojako delo: s jedne strane krštava narod, a s druge, propoveda pokajanje. Način na koji to čini Evandelist Marko, nema samo istorijski značaj, nego prvenstveno i iznad svega teološki. Jovan se prikazuje kao Prorok koji najavljuje glavnu ličnost evanđelske pripovesti i kao neko ko pripravlja put iščekivanom Mesiji, ali istovremeno priprema ljude za njegov doček.³⁵ U nekoliko uvodnih stihova saznajemo i svrhu, ali i način Jovanovog poziva na pokajanje: »pojavi se Jovan u pustinji propovedajući krštenje pokajanja za oprostjenje grehova.« (*ἐγένετο Ἰωάννης βαπτίζων ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ κηρύσσων βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν*; Mk 1,4)³⁶

U Markovom Evandelju pronalazimo povezanost i međuzavisnost »verovanja« i »pokajanja«. Evandelist Marko na sledeći način, sažeto i kratko, iznosi suštinu Hristove prvobitne propovedi, odmah posle krštenja na reci Jordanu: »Ispunilo se vrijeme i približilo se Carstvo Božje; pokajate se (*μετανοεῖτε*) i vjerujte u jevanđelje!« (Mk 1,15; Dap 20,21)³⁷ Ova propoved, koju Marko na kraju prethodnog stiha opisuje kao *radosnu vest* (*εὐαγγέλιον*) o Carstvu Božjem, sastoji se iz najave da je stigao odlučujući trenutak, da se

35 Smisao i značenje ovog Jovanovog poziva treba sagledavati u kontekstu nastupajuće mesijanske epohe. Naime, starozavetni Proroci često u svojim tekstovima govore o neophodnosti očišćenja naroda uoči Mesijinog dolaska (Is 44,3; Jez 36,25; Zah 12,1; Joil 2,28), te se Jovanovo krštenje smatra pripremom ljudi kako bi očišćeni dočekali Mesiju. U judaizmu novozavetne epohe bilo je rasprostranjeno verovanje u iščekivanje jednog Proroka koji će prethoditi Mesijinom dolasku. Taj prorok u svesti rane Crkve jeste upravo Jovan i njegovo pojavljivanje i delovanje je imalo poseban teološki smisao, jer je ukazivalo na početak mesijanskih vremena. (Каравидопулос 2007, 22.27)

36 Prema zapažanju Pape Benedikta XVI, »Ivanovu krštenju pripada i ispovijedanje – priznavanje grijeha. Židovstvo je onoga vremena poznavalo više formalno i općenito ispovijedanje grijeha, ali i posve osobnu ispovijed, u kojoj su se navodili pojedini grješni čini. Radi se doista o prevladavanju dotadašnje grješne egzistencije, o početku novoga, promijenjena života.« (Ratzinger 2013, 33)

37 »Καὶ λέγων ὅτι Πεπλήρωται ὁ καιρὸς καὶ ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ· μετανοεῖτε καὶ πιστεύετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ.« Robert Wilkin smatra da se veznik *καὶ* može prevesti umesto »i« sa »to jest«. Tako bi prevod po njemu glasio: »pokajate se, to jest, verujte u evanđelje.« (1990, 22)

ispunilo vreme (*καιρός*) i da je došlo Carstvo Božje. Odmah posle toga sledi zahtev za pokajanjem i verovanjem u evanđelje. Ovaj dvostruki imperativ za pokajanjem i verovanjem u Sinoptičkim evanđeljima označava osnovu za učenje. (Matjaž 2017, 52) I glagoli i njihovi imenski oblici koje ovde susrećemo, veoma su frekventni u Novom Zavetu i uvek se tiču učenja i sledovanja za Isusom. Hristov poziv da učenici veruju u evanđelje, znači »ne samo intelektualno prihvatanje da je ‘blaga vest’ istinita, nego i odziv kroz prihvatanje i predanost« (France 2002, 94; Croteau 2013, 7-123).

Ovaj narativ je paradigmatičan za čitavo Evanđelje. Svaki put kada Evanđelisti opisuju Hristovo poučavanje ili propovedanje, željeni odgovor je vera i pokajanje; svaki put kad se raspravlja o Tajni Carstva, treba ga posmatrati očima pokajanja i vere (Marshall 1989, 38-39). Na primer, kad su dvanaestorica poslani da propovedaju (6,7-13), njihova služba je naznačena rečima: »i otišavši propovijedahu da se pokaju.« (*Καὶ ἐξελθόντες ἐκήρυσσον ἵνα μετανοῶσιν*; Mk 6,12) Njihova, dakle, suštinska poruka svima bila je da se pokaju, te i pored činjenice da se vera eksplicitno ne spominje, ona je implicitno uključena u ovaj narativ.

Prema tome, budući da je Carstvo Božje postalo realnost već u sadašnjosti, pokajanje treba da bude čovekov neposredan odgovor na ovu projavu. Pokajanje na taj način nije preduslov za dolazak Carstva Božjeg, nego neposredni neodloživi poziv koji proističe iz činjenice da je ono došlo. Pokajanje i vera u radosnu projavu izbavljenja predstavljaju središnje elemente propovedi, ne samo Hristove, nego i *kerygme* ranohrišćanske Crkve.

3.4 Μετάνοια u Evanđelju po Luki

Sveti evanđelist Luka koristi učestalije pojam *μετάνοια/μετανοεῖν* u svom Evanđelju i Delima apostolskim, nego bilo koji drugi novozavetni pisac, te samim tim kod njega taj pojam zadobija nešto drugačije značenje nego kod Marka i Mateja. U njegovom dvotomnom delu ovaj pojam se pojavljuje čak 25 puta: 14 puta u Evanđelju, a u Delima Apostolskim 11 puta. Evanđelist Luka na samom početku svog izveštaja o Jovanovom delovanju donosi specifičan govor o krštenju pokajanja za oprostjenje grijehova, »βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν« (3,3), i ovo je deo uvoda ne samo u Krstiteljevo delovanje, nego i celo Evanđelje. Dario Tokić ispravno zaključuje da je »Jovanovo djelovanje u istom rijetku sažeto ocrtano kroz

tri pojma: propovijedanje, obraćeničko krštenje, i s tim u vezi otpuštenje grijeha« (2006, 77). U poređenju sa ostalim sinopticima, Luka prikazuje propovedanje (*κηρύσσω*) kao nosivi element Jovanovog delovanja, sa ciljem da poveže Jovana i Isusa, jer je za Luku važnija Jovanova delatnost od njegove osobe (78).

Opisujući kako je prorok Jovan pozivao na pokajanje i naglašavao: »rodite, dakle, plodove dostojne pokajanja« (Lk 3,8), evanđelist Luka nam donosi i konkretne odgovore proroka na pitanje mnoštva koje je bilo prisutno: »Šta nam je dakle činiti?« (Lk 3,10) Odgovor Proroka glasi: »Koji ima dvije haljine, neka dade onome koji nema. I koji ima hrane, neka čini isto tako.« (3,11) Prorok je u pogledu konkretnog vida pokajanja bio veoma jasan i u svojim savetima carinicima (3,13) i vojnicima (3,14). Međutim, kao što smo već rekli, Jovan Krstitelj je svakako razlikovao samo pokajanje, od plodova dostojnih pokajanja, a ti plodovi su radikalno drugačije ponašanje i promena unutarašnjeg uma (Gnilka 1999, 177; Müller 1996, 44).

Reči o pokajanju u Lukinom Evanđelju nedvosmisleno nam pokazuju da Isus Hristos u svom učenju poziva ljude na pokajanje, ali im ga ne nameće, nego je ono slobodni izbor svakog čoveka.³⁸ Sa druge strane, Hristova propoved se ne ograničava na zdrave i pravedne, nego na bolesne i grešnike: »Ne trebaju zdravi ljekara, nego bolesni. Nisam došao da pozovem pravednike nego grešnike na pokajanje.« (*οὐκ ἤλθυθα καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν*; Lk 5,31-32) Hristos je došao da bi ponudio svim ljudima spasenje, a ne samo pravednicima jer, »Sin Čovječiji dođe da potraži i spase izgubljeno« (Lk 19,10) (Müller 1996, 56). Prema tome, dobrovoljno pristupanje Hristu jeste deo našeg pokajnog procesa i odnosa sa Bogom, jer naše pokajanje jeste zapravo naš povratak ka Bogu.

Interesantno je primetiti da u Evanđelju po Luki na više mesta pronalazimo da je Hristos opominjao svoje savremenike i ukazivao im na potrebu za pokajanjem, navodeći pritom njima svakako dobro poznate primere iz Starog Zaveta. U desetoj glavi Isus Hristos upoređuje drevne neznabožacke gradove Tir i Sidon sa gradovima u kojima je on propovedao i čuda činio, pa ipak se nisu pokajali. »Teško tebi, Horazine! Teško tebi, Vitsaido!

38 O važnosti slobodne volje i njenoj neophodnosti vidi: Zečević (1999, 51-67).

Jer da su u Tiru i Sidonu bila čudesa što su bila u vama, davno bi se, sjeleći u kostrijeti i pepelu, pokajali (μετενόησαν).« (10,13) Na isti način u 13 glavi Isus govori o neophodnosti pokajanja koja nas izbavlja od propasti. »Mislite li da su ti Galilejci bili griješniji od sviju Galilejaca kad su tako postradali? Nisu, kažem vam, nego ako se ne pokajete (ἐάν μὴ μετανοήτε), svi ćete tako izginuti!« (Lk 13,2-3)

U Lukinom Evanđelju veoma je često čin pokajanja povezan sa radošću. U 15. glavi pronalazimo tri nezavisne priče, koje su tematski i literarno povezane, i čija je tema pokajanje, odnosno radost zbog svakog pokajanog grešnika. Sve tri su literarno povezane tako što su ispričane jedna za drugom, dok su tematski povezane na taj način što sve tri govore o nečem izgubljenom (ovca, drahma, izgubljeni sin), i potom pronađenom što izaziva veliku radost. Na taj način, sve tri parabole kreiraju jednu ravan koja zahteva od slušaoca da kontinualno sluša (Драгутиновић 2015, 59; Радић 2019, 92–93). Tako, s jedne strane, u priči o izgubljenoj ovci (15,4-7) Isus kaže: »Kažem vam da će tako biti veća radost na nebu zbog jednoga griješnika koji se kaje (μετανοοῦντι), negoli za devedeset i devet pravednika koji nemaju potrebe za pokajanjem (μετανοίας)« (15,7), dok sa druge strane u priči o izgubljenoj drahmi (15,8-10) Hristos izgovara: »Tako, kažem vam, biva radost pred anđelima Božjim zbog jednoga griješnika koji se kaje (μετανοοῦντι).« (Lk 15,10) Osnovna poruka ove dve priče jeste ohrabrivanje grešnikâ u njihovom približavanju Isusu, i da će biti velika radost ukoliko budu »pronađeni«, to jest ukoliko se pokaju (Драгутиновић 2015, 60). Odmah u nastavku evanđelist Luka nam donosi jednu od najboljih, najpoznatijih i najdužih Isusovih priča o pokajanju, priču o izgubljenom sinu (15,11-32), čiji lik se nalazi u središtu teksta, ili priča o milostivom Ocu kako su predlagali Joachim Jeremias i drugi, jer je lik oca zapravo stvarno središte teksta.³⁹ Na kraju, dakle, Isus Hristos zahteva od svojih slušalaca da ovu poslednju priču sagledaju u svetlu one dve prethodne.

I u priči o siromašnom Lazaru i bogatašu, pronalazimo ponovo reč *metanoia*: »A on reče: Ne, oče Avraame, nego ako im dođe neko iz mrtvih, pokajaće se (μετανοήσουσιν).« (16, 30) Kao i u prethodnoj priči o dvojici

39 Papa Benedikt XVI smatra da bi ovu priču najprikladnije bilo nazvati parabolom o dvojici braće (Ratzinger 2013, 213). Müller smatra da bi se ova priča trebala zvati »parabolom o blagom ocu« jer je njegovo praštanje i prihvatanje mladeg sina izloženo kritici starijeg brata (1996, 135).

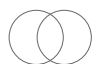
sinova, i ovde pred nama stoje dva međusobno suprotstavljena lika: bogataš, koji uživa u svom udobnom životu, i siromah, koji ne može da se domogne ni mrvica.⁴⁰ Evanđelist nas u nastavku izveštava da posle smrti bogataš iz Ada moli Avraama da pošalje Lazara njegovom domu, kako bi se pokajali i poverovali. »Abrahamov je odgovor, kao i Isusov, na traženje znaka njegovih suvremenika izvan prispodobe, posve jasan: tko ne vjeruje riječima Pisma, taj ne će vjerovati ni nekomu koji bi došao iz onostranosti.« (Ratzinger 2013, 227) Odgovor na insistiranje bogataša za traženjem znaka kako bi se neko pokajao, evanđelist Luka donosi na drugom mestu kroz Hristove reči: »Naraštaj je ovaj zao naraštaj; ište znak, i neće mu se dati znak osim znaka Jone proroka. Jer kao što Jona bi znak Ninevljanima, tako će i Sin Čovječji biti znak naraštaju ovome.« (11,29-30) Zbog toga, odmah u nastavku priče on zaključuje: »Ako ne slušaju Mojseja i proroke, ako neko i iz mrtvih vaskrsne, neće se uvjeriti.« (16,31)

Još jedna važna odlika Lukinog Evanđelja jeste i poziv na opraštanje onome koji se pokaje. Uslov za oprostjenje je pokajanje. Evanđelist nam opisuje karakterističnu situaciju kada učenici pitaju »A ako ti sagriješi brat tvoj, prekori ga; pa ako se pokaje (*μετανοήση*) oprosti mu. I ako ti sedam puta na dan sagriješi, i sedam puta obrati se tebi (*ἐπιστρέψῃ*) i reče: kajem se (*μετανοῶ*), oprosti mu.« (Lk 17,3-4) Neophodno je dakle bratu opraštati i spremnost na opraštanje ne sme imati granica, kako bi pokajanje bilo moguće (Müller 1996, 139). Prema Conzelmannu oprostjenje i obraćenje u Lukinom evanđelju su neraskidivo povezani, ali nisu poistovećeni. Pokajanje po njemu označava promenu stava i načina života, dok opraštanjem pri krštenju započinje novi, hrišćanski život u Duhu Svetom (1960, 156).⁴¹

Na samom kraju Lukinog Evanđelja, u poslednjoj glavi, pri opisivanju Hristovog uzlaska na nebo, evanđelist Luka nam donosi Isusove reči: »i da

40 Prema mišljenju pape Benedikta XVI »Oci su, dijelom, i ovu prispodobu uvrstili u shemu dvojice braće i primjenivali je na odnos Izraela (bogataš) i Crkve (siromašni Lazar), predviđevši time posve drukčiju tipologiju o kojoj se ovdje radi. Dok tekstovi o dvojici braće ostaju otvoreni, završavajući kao pitanje i poziv, ovdje je opisan neopoziv svršetak i drugoga.« (Ratzinger 2013, 223)

41 Na sličan način i I. H. Marshall govori o pokajanju u Lukinom evanđelju i Delima apostolskim i naglašava jevrejsku pozadinu koju je hrišćanska teologija preuzela tako da je značenje obraćenja stavila u drugi plan na račun isticanja Božijeg iskupiteljskog dela u Isusu Hristu (1970). Više o temi opraštanja u Evanđelju po Luki vidi sjajnu studiju Tokić (2006).

se u njegovo ime propovijeda pokajanje (*μετάνοιαν*) i oprostjenje grijehova po svim narodima, počevši od Jerusalima« (Lk 24,47). Videćemo da evanđelist Luka u istom duhu započinje svoje drugo delo, Dela apostolska (1,8).⁴²

3.5 Μετάνοια u Delima apostolskim

Kao što smo rekli u Delima apostolskim glagol *μετανοεῖν* i imenica *μετάνοια* se pojavljuju 11 puta. Pet puta se pojavljuju u kontekstu Petrove misionarske propovedi, a drugih pet u opisivanju Pavlove misionarske delatnosti.⁴³ Važno je odmah na početku naglasiti, da u proučavanju pojma *μετάνοια* u Delima apostolskim, treba krenuti od teološke perspektive Lukinog Evanđelja koja se u Delima apostolskim samo nastavlja. Kako ispravno zapaža Hans Conzelmann, kao što je evanđelist Luka »deeshatologizovao« pojam Carstva Božjega tako što je govorio o prisutnosti Carstva u sadašnjosti kroz Crkvu, tako je modifikovao i sadržaj hrišćanske životne metanoje, tako što ju je učinio jednokratnom, neponovljivom, moralizirao ju je i »deeshatologizovao« (Conzelmann 1960; Zovkić 1974, 508).

Interesantno je primetiti da od 11 mesta gde se spominju glagol *metanoēō* i imenica *metanoia*, samo četiri puta se nalazi na mestima koja su zajednička Sinoptičkoj tradiciji. R. Michiels analizirajući sva mesta trećeg evanđelja i Dela apostolskih gde se spominju obraćenje i pokajanje, zaključuje da *metanoia* kod Luke nije u kontekstu poziva u eshatološko Carstvo Božje, nego u kontekstu ulaska u Crkvu. U duhu ovoga shvatanja istorije spasenja, Luka uči da je apostolskim propovedanjem *metanoia* ponuđena svima, te da je obećano spasenje ostvareno i ispunjeno u Crkvi. *Metanoia* je za Luku trajna moralna dispozicija za hrišćanski život. Ona je oznaka za vreme Crkve u istoriji spasenja. (Zovkić 1974, 508)

Prva propoved jednog Hristovog sledbenika, a to beše govor apostola Petra na dan Pedesetnice,⁴⁴ kada je Sveti Duh sišao na Apostole i kada se blagodaću Duha Svetog rodila prva hrišćanska zajednica – Crkva, Petar svedoči da je Bog vaskrsao raspetog Isusa iz mrtvih, i da ga je učinio Gospodom

42 O ulozi Duha Svetoga u Delima Apostolskim vidi: Budiselić (2014, 87-97).

43 O Pavlovom portretu i teologiji u Delima Apostolskim vidi sjajnu studiju Moessner (1988, 96-104).

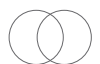
44 O govorima u Delima Apostolskim vidi: Kleisch (1993, 40-42).

i Hristom (Dap 2,24,36). Taj Petrov govor, prema mišljenju R. Browna, autor Dela apostolskih čini temeljnim predstavljanjem Evanđelja (Brown 2008, 278). Onima koji su tog dana došli u Jerusolim i poverovali u hristološki sadržaj propovedi, pitaju ga šta da čine? Apostol Petar im govori o posebnim zahtevima i obećanju: »Pokajte se (*μετανοήσατε*) i da se svaki od vas krsti u ime Isusa Hrista za oprostenje grijehova; i primićete dar Svetoga Duha.« (Dap 2,38) Iz ovog citata možemo uočiti tri zahteva: Prvi zahtev je da se »pokaju«, čime se ukazuje na kontinuitet između početka Hristovog javnog delovanja (Jovan Krstitelj propoveda »krštenje pokajanja«: Lk 3,3) i početka Crkve, kontinuitet između prvog zahteva propovedanja Carstva Božijeg i prvog zahteva apostolskog propovedanja. *Drugi* zahtev jeste da se krste kako bi im Bog oprostio grehe, dok je treći da se krste u ime (*ἐπί*) Isusa Hrista (Brown 2008, 279–280). Posle izrečenih zahteva onima koji su poverovali u Isusa Hrista, Petar daje obećanje: »primiće dar Duha Svetoga«. Petrov poziv na »pokajanje« bio je, dakle, usko povezan sa krštenjem. Prema Mati Zovkiću, »u ovom govoru vidimo shemu prvog kršćanskog obraćenja: kajanje za grijehe, vjera da je Isus uskrsnuo te da je Gospodin, krštenje za oprost grijeha. Pogani se trebaju kajati za grijehe krivoboštva te obratiti se Bogu objave, kako se to vidi iz Pavlova govora u Ateni (17,23-31). Židovi se trebaju kajati zato što su Isusa izručili na smrt.« (1974, 508)

U stihu 3, 19 još se izričitiije pojavljuje zahtev za pokajanjem ili promenom mišljenja (*metanoein*). Jevreji iz Jerusolima odrekli su se Isusa sluge Božijega zbog neznanja (3,17) i zato im je ponuđena mogućnost da se promene. U vreme apostolskog propovedanja, međutim neznanje ne može više biti izgovor: ako žele da prihvate Isusa kao Mesiju poslanog sa neba (3,19-21), neophodno je da promene način razmišljanja, to jest srce (Brown, 2008, 284). Odnos između pokajanja i verovanja koji pronalazimo u Lukinom Evanđelju, kako zapaža David Croteau, nastavlja da se razvija i u Delima apostolskim (Croteau 2013, 101–102). Na primer, dok se u 3, 19 kaže »pokajte se, dakle i obratite se (*ἐπιστρέφω*), da se očistite od grijehova svojih«,⁴⁵ u 11, 21 se kaže: »i velik broj ih povjerova i obrati se (*ἐπιστρέφω*) Gospodu«. Iz ovoga se može zaključiti da su, s jedne strane,

45 Darrell L. Bock, u svom komentaru na Dela Apostolska zaključuje: »while repentance in Acts 3:19 'stresses the need for a change in direction', turning also makes this point and highlights the process of ending up in line with God.« (2007, 175)

pokajanje i obraćenje povezani (3,19),⁴⁶ a s druge strane, verovanje i obraćenje (11,21). Ovi stihovi (posebno 3,19) u kombinaciji sa 10,43: »da će Imenom njegovim primiti oprostjenje grijeha svako ko vjeruje u njega«, pokazuju da su pokajanje (*μετάνοια*), verovanje (*πίστις*) i obraćenje (*ἐπιστροφή*) povezani jedni s drugima i sa opraštanjem grijehova. Stoga se pokajanje shvata kao »obraćenje« ili »promena« u kontekstu spasenja (Croteau 2013, 102).

U petoj glavi Dela apostolskih opisuje se događaj u kojem apostol Petar, zajedno sa ostalim apostolima, odgovarajući na pitanje prvosveštenika pred Sinedrionom, odgovara da se »treba više pokoravati Bogu nego ljudima!«, pa posle toga iznosi hristološki govor u kojem naglašava da je Bog desnicom svojom vaskrsao Isusa Hrista iz mrtvih i uzvisio ga za »Načelnika i Spasitelja, da dade Izrailju pokajanje (*μετάνοιαν*) i oprostjenje grijehova« (Dap 5,30-31). U 8,22 Simon čarobnjak videvši da Apostoli poseduju blagodat Duha Svetoga, izražava želju da novcima kupi tu moć polaganja ruku, na šta mu apostol Petar odgovara: »pokaj se (*μετανόησον*) od te zloće tvoje i moli se Bogu eda bi ti se oprostila pomisao srca tvojega«.

U vrlo interesantnoj epizodi opisanoj u 11oj glavi Dela apostolskih u kontekstu propovedanja reči Božje među neznabošcima, Apostol Petar objašnjava: »Ako im, dakle, Bog dade jednak dar kao i nama koji povjerovasmu u Gospoda Isusa Hrista, ko bijah ja da bih mogao spriječiti Boga? A kad čuše ovo začuťaše, i slavljahu Boga govoreći: Zaista i neznabošcima dade Bog pokajanje (*τὴν μετάνοιαν*) za život!« (Dap 11,17-18). »Saslušavši Petrov govor i izvještaj o obraćenju prvih pogana, Crkva u Jeruzalemu biva puna divljenja što je Bog i poganima dao obraćenje (*metanoia*) koje vodi u život« (Zovkić 1974, 508). Kao rezultat ovakvog stava prve hrišćanske zajednice, dešava se da mnogi neznabošci primaju hrišćanstvo: »I ruka Gospodnja bijaše s njima; i veliki broj ih povjerova i obrati se Gospodu« (Dap 11, 21).

46 Za razliku od glagola *metanoein* (*μετανοεῖν*), kojim se smjera na čovekov unutrašnji okret – preumljenje, ovaj pojam obično označava povratak čoveka iz robovanja grijehu u slobodu Božju, koji za posledicu ima promenu praktičnog ponašanja. Čovek da bi se uistinu vratio, to jest obratio k Bogu, neophodno je pre toga da se pokaje, to jest da promeni svoj um i da poveruje. Ovu veoma nijansiranu razliku navodi i Anthony Hoekema, koji kaže da *metanoia* naglašava unutrašnju promenu koja je uključena u pokajanje, dok *epistrephein* naglašava promenu u spoljašnjem životu koja se primenjuje i dolazi do izražaja u unutrašnjoj promeni. *Epistrephein* na taj način opisuje potpunu promenu u ponašanju, preokret nečijeg životnog stila i potpuni zaokret (1989, 124-126). Prilikom istraživanja biblijskih tekstova važno je uzimati u obzir ova dva aspekta, koji se, kao što vidimo, razlikuju, ali i prisno dopunjuju. Vidi: Giblet in Grelot (1993, 884).

Mato Zovkić zaključuje da je »u 9,35 i 11,21 glagol *epistrefo* upotrijebljen za cijeli proces postajanja kršćaninom« (1974, 508).

U Antiohiji Pisidijskoj apostol Pavle govori o »krštenju pokajanja«. Apostol u svom govoru navodi da Bog iz Davidova »sjemena, po obećanju, podiže Bog Izrailju Spasitelja Isusa, pošto pred njegov dolazak Jovan propovijedaše krštenje pokajanja (*βάπτισμα μετανόιας*) svemu narodu Izrailjevu« (Dap 13,23-24). Na isti način apostol Pavle i u Efesu propoveda: »Jovan je krstio krštenjem pokajanja (*βάπτισμα μετανόιας*), govoreći narodu da vjeruju u Onoga koji za njim dolazi, to jest u Hrista Isusa.« (Dap 19,4)

U propovedi na Atinskom Areopagu, Apostol Pavle obznanjuje atinskim filosofima da Bog, ne gledajući na vremena neznanja »sad zapovijeda svima ljudima da se pokaju (*μετανοεῖν*)« (Dap 17, 30). James Dunn primećuje da apostol Luka u Delima apostolskim (14,15-17 i 17,22-31), nije slučajno portretirao Pavlove dve »propovedi neznaošćima«, kao isključivo posvećene propovedanju Boga, a gotovo ni malo Isusa Hrista. Čineći to, Luka jednostavno izražava logiku Jevrejina koji propoveda nejevrejima. Obraćanje Bogu značilo je okretanje Bogu kog su Jevreji ispovedali (Dunn 2003, 30). Mato Zovkić takođe primećuje da »pisac Djela apostolskih ponegdje izričito spominje da su slušatelji govora ili oni koji su vidjeli znakove što ih čine u ime Isusovo prihvaćali vjeru u Gospodina: 9,35.42; 11,21: 13,12.48. Taj je Gospodin za obraćenike sa Židovstva uvijek uskrslu Krist, a za obraćenike s poganstva Bog objave ili Krist Gospodin. Za apostolsku je zajednicu obraćenje pristanak uz jednu osobu, ne prvenstveno uz neki sistem apstraktnih istina. Obraćanje je prihvaćanje Boga živog i osobnog te Isusa koji je svojim uskrsnućem postao Gospodin.« (1974, 508)

Da je pokajanje u Delima apostolskim usko povezano sa verom vidimo i u Pavlovom govoru upućenom efeškim crkvenim starešinama. On ih uverava da je svedočio i »Judejcima i Jelinima pokajanje (*μετάνοιαν και πίστιν*) pred Bogom i vjeru u Gospoda našega Isusa Hrista« (20, 21). Pojmovi pokajanje i verovanje su u Delima apostolskim prema mišljenju M. Zovkića »toliko slični da bi se na mnogim mjestima mogao staviti jedan izraz mjesto drugog« (1974, 508). On se u svom tekstu poziva na R. Michielsa »koji smatra paralelnim izraze 'obratiti se Gospodinu' i 'povjerovati u Gospodina' u Djelima apostolskim 11,12; 16, 31; 21, 21 i 26, 18« (1974, 508).

Na sličan način razmišlja i David Croteau koji smatra da redosled reči i način opisa u 20, 20 mogu biti od velike pomoći za bolje razumevanje ove tematike, i naglašava da bi ovaj tekst mogao da bude egzegetski problematičan (2013, 102). On dalje, navodi mišljenje Daniela Wallace koji zaključuje da »spasavajuća vera uključuje pokajanje [...] Luka predviđa pokajanje kao inceptični čin, čijase celina može nazvati *πίστις* (vera). Dakle, za Luku obraćenje/konverzija nije proces iz dva koraka, već iz jednog, a to je vera – ali ne bilo kakva vera, već ona koja uključuje pokajanje.« (1996, 289) Sa druge strane, Bock definiše pokajanje kao »skretanje u smeru [...] kako bi se svesno okrenuo ka Bogu i Božjim delima kroz Isusa Hrista« (2007, 141). Konačno, apostol Pavle opisuje svoju službu kroz propoved ljudima da »se pokaju i da se obrate Bogu (*μετανοεῖν καὶ ἐπιστρέφειν ἐπὶ τὸν Θεόν*), čineći djela dostojna pokajanja (*ἄξια τῆς μετανοίας*)« (26, 20). Ovdje bi izraz *μετανοεῖν* trebalo da se sagledava kao početni čin zadobijanja vere, jer on sadrži ideju pokajanja i praktikovanja dobrih dela, koja pokazuju da je pokajanje bilo iskreno, a ne samo obična tuga, žalost, sramota ili krivica. David Croteau na kraju zaključuje da: »‘Pokajanje’ naglašava potrebu za promenom smera, ‘obraćenje’ označava promenu smera kao rezultat usklađenosti s Bogom, a ‘vera’ je rezultat pokajanja i obraćenja, odnosno pouzdanja u Boga.« (Croteau 2013, 102; Richardson 1958, 33)⁴⁷

4 Μετάνοια u poslanicama apostola Pavla

U poslanicama apostola Pavla imenica *μετάνοια* i glagol *μετανοεῖν* se veoma retko susreću, te samim tim ne igraju ključnu ulogu u njegovoj teološkoj misli (Schnabel 2015, 159–186). Oni se u Pavlovim spisima pojavljuju svega 5 puta. Imenica *μετάνοια* se pojavljuje četiri puta (Rim 2, 4; 2 Kor 7, 9, 10; 2 Tim 2, 25), dok se glagol *μετανοεῖν* pojavljuje samo jednom (2 Kor 12, 21) (Merklein 1990, 416). S obzirom na ovako malu upotrebu ovog pojma, u Novozavetnoj teologiji do sada ne postoji gotovo nijedan ozbiljan naučni rad koji se bavi ovom tematikom.⁴⁸ Štaviše, specijalizovani

47 Prema mišljenju M. Zovkića, »kajanje, koje pretpostavlja svijet grešnosti, i obraćenje, koje je pristajanje uz Boga i Gospodina Isusa, jesu nerazdvojni elementi jednog životnog procesa. Djela apostolska ih uglavnom razlikuju, ali ponegdje i poistovjećuju.« (1974, 508)

48 Najrelevantnija studija o Pavlovom shvatanju pokajanja jeste studija Stephana Hagenowa (2011, 67–246). Takođe konsultovati studiju koja se bavi ovom tematikom: Schnabel (2015, 159–186).

rečnik za Apostola Pavla i njegove poslanice (*The Dictionary of Paul and his Letters*) uopšte ne poseduje odrednicu »pokajanje« (Hawthorne im Martin in Reid 1993). O pokajanju u poslanicama apostola Pavla pronalazimo samo posredne informacije u nekim Biblijskim rečnicima. Tako na primer A. Boyd Luter u prestižnom rečniku *Anchor Bible Dictionary* konstatuje da Pavlove poslanice veoma retko upotrebljavaju pojam pokajanje i da je taj pojam usko povezan sa verom (*πίστις*) (1992, 672–674),⁴⁹ dok Warren Anderson Quanbeck u svojoj odrednici »Repentance« u *Interpreter's Dictionary of the Bible*, konstatuje da je »pokajanje uključeno u veru« (1962, 38). Sa druge strane, Frances Tayler Gench piše: »s obzirom da je jezik pokajanja veoma važan aspekt Pavlove misionarske delatnosti u Delima apostolskim, čudno je da ga retko susrećemo u njegovim ličnim poslanicama. Pavlovo razumevanje novosti života prozrokovano je otkrivenjem Boga u Hristu Isusu i obavijen je njegovim konceptom 'vjere', koji on saopštava drugačijim vokabularom, kao što je 'krštenje u Hristovu smrt', koncept 'nove stvari' (*καινή κτίσις*)« (2009, 763) ili koncept zajedništva (*κοινωνία*) (Matjaž 2019, 190). Jürgen Goetzmann u *New International Dictionary of New Testament Theology* piše: »činjenica da ovu grupu reči ne pronalazimo često u Pavlovim poslanicama, a u Jovanovim uopšte (izuzev Otkrivenja), ne znači da ideja pokajanja nije uopšte prisutna, nego da se u međuvremenu razvila mnogo specijalizovanija terminologija. Pavle govori o veri kao 'životu u Hristu', kao o 'umiranju i vaskrsavanju čoveka kroz Isusa Hrista', i o 'novoj stvari.'« (1986, 359) Na kraju, Helmut Merklein tumačeći poslanicu Rimljanima 2,4 i drugu Korinćanima 7,9-10 i 12,21, na isti način zaključuje: »retko korišćenje pojma *Μετάνοια* u Pavlovim spisima može se objasniti činjenicom da je taj događaj subvencioniran pod konceptom vera – *πίστις*« (1990, 416–418).

S obzirom na vrlo retku upotrebu ovog pojma, postavlja se pitanje da li je apostol Pavle u svojoj misionarskoj delatnosti koristio uopšte koncept pokajanja? Odgovor je pozitivan: da, jeste! To nam najbolje pokazuje upotreba pojma *μετάνοια* u poslanici Rimljanima (2,4). U prethodnom stihu (2,3) apostol Pavle govoreći o pravednom sudu Božjem (*τὸ κρίμα τοῦ Θεοῦ*) i o dobroti Božjoj koja vodi ka pokajanju, on poručuje onima koji osuđuju

49 Prema Luteru, Pavle pored tih nekoliko primera (Rim 2,4; 2 Kor 7,9-10; 2 Tim 2,25), u drugoj Korinćanima 7,8-10, veoma snažno suprotstavlja i razlikuje pojmove *metanoeo* i *metamelomai*.

druge: »Ili prezireš bogatstvo njegove dobrote i krotosti i dugotrpljenja, ne znajući da te dobrota Božija na pokajanje (εις μετάνοιάν σε ἄγει) vodi?« (Rim 2,4). Glagol ἀγνοεῖν ukazuje da je pokajanje povezano sa promenom uma. Pavle želi da ukaže da Jevreji ne smeju da vide i osuđuju samo grehove neznabožaca, nego i svoje i da će ih Božja dobrota dovesti u stanje da spoznaju svoj realan status grešnosti. Prestanak ignorisanja i povratak ka Bogu jeste po njemu suština pokajanja (Merklein 1990, 418). Pavle govori o pokajanju kao nužnosti u svetlu dolazećeg suda Božjeg kada će Bog suditi svim ljudima, bez izuzetka (2,5-11). Shodno tome, pokajanje je Božji dar koji proizlazi iz njegove dobrote (2, 4) (Schnabel 2015, 159–186).

U drugoj poslanici Korinćanima (7,9-10) apostol Pavle pokazuje se i kao izuzetan poznavalac ljudske duše, jer on tu vrlo jasno razgraničava dve vrste žalosti. S jedne strane, »žalost, koja je po Bogu, rađa stalno spasonosno pokajanje« (ἡ γὰρ κατὰ Θεὸν λύπη μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν ἀμεταμέλητον), a sa druge strane, »žalost svijeta rađa smrt« (ἡ δὲ τοῦ κόσμου λύπη θάνατον κατεργάζεται) (2 Kor 7,10). Shodno ovom citatu jasno je da apostol Pavle kada govori o pokajanju pravi jasnu razliku između dve vrste žalosti: *žaliti za nečim i pokajati se za nešto*. Interesantno je primetiti da apostol Pavle u stihu (7,8) dva puta koristi, u različitom glagolskom vremenu, takođe važan termin za pokajanje – μεταμέλομαι.

<i>Nestle Aland</i>	<i>Sinod Spc</i>	<i>Slovenski standardni prevod</i>	<i>Duda-Fučak</i>
<p>ὅτι εἰ καὶ ἐλύπησα ὑμᾶς ἐν τῇ ἐπιστολῇ, οὐ μεταμέλομαι, εἰ καὶ μετεμελόμην· βλέπω γὰρ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἐκείνη, εἰ καὶ πρὸς ἄραν, ἐλύπησεν ὑμᾶς. νῦν χαίρω, οὐχ ὅτι ἐλυπήθητε, ἀλλ' ὅτι ἐλυπήθητε εἰς μετάνοιαν· ἐλυπήθητε γὰρ κατὰ Θεόν, ἵνα ἐν μηδενὶ ζημιωθῆτε ἐξ ἡμῶν.</p>	<p>Jer ako vas i ožalostih poslanicom, ne kajem se, ako se i kajah; jer vidim da ona poslanica, ako i za malo, ožalosti vas.</p> <p>Sad se radujem, ne što se ožalostiste, nego što se ožalostiste na pokajanje; jer se ožalostiste po Bogu, da ni u čemu ne budete oštećeni od nas.</p>	<p>Čeprav sem vas s pismom užalostil, mi tega ni žal ... čeprav mi je bilo hudo (vidim namreč, da vas je tisto pismo vsaj za nekaj časa užalostilo), sem zdaj vesel, pa ne zato, ker sem vas spravil v žalost, ampak zato, ker je žalost v vas sprožila spreobrnitev. Užalostili ste se namreč v skladu z Bogom, tako da od nas niste utrpeli nobene škode.</p>	<p>Doista, ako sam vas i ožalostio onom poslanicom, nije mi žao; ako mi i bijaše žao – vidim uistinu da vas je ta poslanica makar i načas ožalostila</p> <p>sad se radujem, ne što ste se ožalostili, nego što ste se ožalostili na obraćenje. Jer ožalostili ste se po Božju te zbog nas ni u čemu niste štetovali.</p>

U drugoj poslanici Timoteju apostol Pavle kaže da Bog sa krotošću poučava one »koji se protive, eda bi im kako Bog dao pokajanje za poznanje istine (*μετάνοιαν εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας*)« (2 Tim 2,25). Pokajanje, dakle, vodi k poznanju istine, dok u poslanici Jevrejima 6, 1 apostol Pavle shvata pokajanje kao oslobođenje od »mrtvih dijela« zakona: »Zato, ostavivši početničku nauku o Hristu, pohitajmo ka savršenstvu; i nemojmo iznova postavljati temelj pokajanja (*μετανοίας*) od mrtvih djela, i vjere u Boga.« (Jev 6, 1) Odmah u nastavku kaže: »Jer nije moguće one koji su jednom prosvijetljeni, i okusili dar nebeski, i postali zajedničari Duha Svetoga, i okusili dobru riječ Božju, i sile budućega vijeka, pa kad su otpali, ponovo vraćati na pokajanje (*ἀνακαινίζειν εἰς μετάνοιαν*), pošto oni sa svoje strane opet raspinju i ruže Sina Božjega.« (Jev 6,4-6)

Na osnovu svega do sada rečenog možemo zaključiti da iako apostol Pavle retko upotrebljava ovaj pojam, ipak je on za njega veoma važan, jer on vodi čoveka ka spasenju (2 Kor 7,10). Osim toga, kao što smo videli kada govori o »novom čoveku«, preobraženom i preporođenom u Hristu Isusu, čoveku koji živi kao »nova tvar« u novom životu, apostol Pavle ima u vidu pokajanje kao pretpostavku.

Zaključak

Na osnovu svega do sada rečenog videli smo da je pojam *metanoia* još iz antičkih vremena imao veoma širok semantički i etimološki spektar značenja. U pre biblijskoj i van biblijskoj upotrebi, imenica *metanoia* i glagol *metanoēō* su u početku uglavnom bili shvaćeni u »intelektualnom smislu« kao naknadno znanje, da bi docnije, u daljem razvoju podrazumevali »promenu uma«, »kajanje«, u emocionalnom i voljnom smislu. Za razliku od ovakvog izvornog antičkog, filozofskog poimanja reči *μετάνοια*, u biblijskoj književnosti, ovaj pojam se nikada ne razume kao psihološki čin žaljenja zbog učinjenih ili neučinjenih dela, niti pak kao etički princip odvratanja od nemoralnog života i vraćanja ka moralnom ponašanju, nego uvek označava promenu celog čovekovog unutrašnjeg stanja, promenu celog čovekovog bića i priziv na potpuno nov način života, koji je povezan s verom u Boga.

Reference

- Amerl, Rudolfof.** 2000. *Grčko-hrvatski riječnik Novoga zavjeta*. Zagreb: Hrvatsko ekumensko biblijsko društvo.
- Barr, James.** 1961. *The Semantics of Biblical Language*. London: Oxford University Press.
- Barnes, T. D.** 1985. *Tertullian: A Historical and Literary Study*. Oxford: Clarendon Press.
- Bauer, Walter.** 1957. *A Greek-English Lexicon of the New Testament*. Chicago: University of Chicago Press.
- Behm, John.** 1995. *Μετανοέω*, A. Greek Usage. Gerhard Kittell, ur. *Theological Dictionary of the New Testament*, 4., translated by Geoffrey W. Bromiley. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Bertram, Georg.** *σπρέφω*. U: Gerhard Kittell, ur. *Theological Dictionary of the New Testament*, 7, 714–729; translated by Geoffrey W. Bromiley. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Bock, Darrell L.** 2007. *Acts (Baker Exegetical Commentary on the New Testament)*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Bromiley, Geoffrey W.**, ur. 1995. *The International Standard Bible Enciclopedia*, vol. 3. Michigan, Grand Rapids.
- Brown, E. Raymond.** 2008. *Uvod u Novi zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Brown, Francis, Driver, S. R. in Briggs, Charles A.** 1977. *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Oxford: Clarendon Press.
- Budiselić, Ervin.** 2014. Djela apostolska: uloga Duha Svetoga i sile u svjedočenju. *Edinost in Dialog* 69: 87–97.
- Carson, David A.** 1996. *Exegetical Fallacies*. Michigan, Grand Rapids: Baker Academic.
- Conzelmann, Hans.** 1960. *The Theology of St Luke*. London: Faber and Faber.
- Cotterell, Peter in Max Turner.** 1989. *Linguistics and Biblical Interpretation*. Illinois: Downers Grove, InterVarsity.

- Croteau, David A.** 2013. Repenance found? The concept of Repentance in the Fourth Gospel. *The Master's Seminary Journal* 24(1): 97–123.
- Dement, Byron Hoover.** 1988. Repentance. *The International Standard Bible Encyclopedia*, vol. 4. Grand Rapids: Eerdmans Publishing Company.
- Dirksen, Aloys Herman.** 1932. *The New Testament concept of metanoia*. Washington, D. C.: Catholic University of America.
- Đakovac, Aleksandar.** 2018. Eshatološke dimenzije pokajanja. Zlatko Matić, ur. *Pokajanje, praštanje, spasenje u savremenoj (postmodernoj) kulturi*. Beograd-Požarevac: Odbor za prosvetu I kulturu Eparhije braničevske i Institut za sistematsko bogoslovlje Pravoslavnog bogoslovskeg fakulteta.
- Dugandžić Ivan.** 2002. *Pavao, svjedok i apostol Isusa Krista*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Dunn, James D. G.** 2003. *The Theology of Paul the Apostle*. New York: T&T Clark.
- Δοριπαράκης, Παναγιώτης.** 1985. 'Επίτομον Λεξικόν τῆς Ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἀθήνα.
- Другутиновић, Предраг.** 2015. *Koju čita da razume. Teme iz Svetoz Pisma Novoz Zaveta*. Beograd: Хришћански културни центар.
- France, Robert T.** 2002. *The Gospel of Mark: A Commentary on the Greek Text*. NIGCNT. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Gench, Frances Taylor.** 2009. Repentance in New Testament. *New Interpreter's Dictionary of the Bible*, vol. 4: 762–764. Nashville: Abingdon.
- Giblet, Jean in Pierre Grelot.** 1993. Pokora/obraćenje. Xavier Leon-Dufour, ur. *Rječnik biblijske teologije*, 883–894. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Gnilka, Joachim.** 1999. *Teologija Novoga zavjeta*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Goetzmann, Jürgen.** 1986. *Μετάνοια*. *New International Dictionary of New Testament Theology* 1: 357–359. Grand Rapids: Zondervan.
- Graupner, M. in Hainz-Josef Fabry.** 2004. בָּתָּ, šûb. *Theological Dictionary of the Old Testament* 14: 461–522, edited by Johannes Botterweck and Helmer Ringren. Grand Rapids: Eerdmans.
- Grković-Mejdžor, Jasmina.** 2006. Semantička promena kao odraz susreta kultura (paganaski i hrišćanski kulturni model kod Slovena). *Susret kultura* 481–491.
- Hagenow, Stephan.** 2011. *Heilige Gemeinde – Sündige Christen. Zum Umgang mit postkonversionaler Sünde bei Paulus und in weiteren Texten des Urchristentums*. TANZ 54. Tübingen: Francke.
- Harris, Laird R., Archer, Gleason L. in Waltke, Bruce K.** 2003. *Theological Wordbook of the Old Testament*. Chicago: Moody Publishers.
- Hayes, John H.** 1990. Repentance. *Mercer Dictionary of the Bible*, ed. Watson E. Mills, Macon: Mercer University Press.
- Hawthorne, Gerald F., Martin, Ralph P. in Reid, Daniel.** 1993. *The Dictionary of Paul and his Letters*. Downers Grove: InterVarsity Press.
- Hoekema, Anthony.** 1989. *Saved by Grace*. Grand Rapids MI: Eerdmans Publishing Co.
- Holladay, William L.** 1958. *The Root Subh in the Old Testament: With Particular Reference to its Usages in Covenantal Contexts*. Leiden: Brill.
- Каравидоулоc, Јоанис.** 2007. *Јеванђеље по Марку*. Шибеник-Београд: Истина, Православна Епархија далматинска.
- Kliesch, Kalus.** 1993. *Djela Apostolska*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Kuzmič, Peter.** 1983. *Vuk-Daničićevo Sveto Pismo i Biblijska društva*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Lambert, David A.** 2016. *How Repentance Became Biblical: Judaism, Christianity, and the Interpretation of Scripture*. Oxford: Oxford University Press.
- Legasse, Simon.** 1990. 'Επιστρέφω, ἐπιστροφή. *Exegetical Dictionary of the New Testament*, 2, edited by H. Balz and G. Schneider, Grand Rapids: Eerdmans.

- Lidell, Henry George in Scot, Robert.** 1894. *An Intermediate Greek – English Lexicon*. New York: Oxford University Press.
- Lujić, Božo.** 2014. *Vjera u Boga uvijek novih mogućnosti. Pretpostavke za biblijsku teologiju Staroga zavjeta*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- . 2010. *Starozavjetni proroci*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Luter, A Boyd.** 1992. Repentance (New Testament). *Anchor Bible Dictionary* 5: 672–674. Ed. David Noel Freedman, New York: Doubleday.
- Luther, Martin.** 1963. *Luther Works, Letters I, 48*, edited by Helmut T. Lehmann. Philadelphia: Fortress Press.
- Манзаридис, Георгије.** 2008. *Православни духовни живот*. Београд: Манастир Хиландар.
- Marshall, Ian Howard.** 1970. *Luke: Historian and Theologian*. Exeter: The Paternoster Press.
- Marshall, Christopher D.** 1989. *Faith as a Theme in Mark's Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matera, Frank J.** 1985. Repentance. *Harper's Bible Dictionary*, ed. Paul J. Achtemeier. San Francisco: Harper.
- Matjaž, Maksimilijan.** 2017. *Eksegeza evanđeljev. Kaj pa vi pravite, kdo sem?*. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- . 2019. Občestvo kljub različnosti: Pavlovo razumevanje koinonije v Pismu Galačanom (Gal 2,9) = Communion in spite of diversity: Paul's understanding of koinonia in the Letter to Galatians (Gal 2:9). *Edinost in dialog* 74: 175–193. <https://doi.org/10.34291/edinost/74/Matjaz>.
- Μετσαντάκος, Νικόλαος Π.** 1980. Ἡ ἔννοια τῆς μετάνοιας στόν Ὀμηρο. Ἀθήνα: Διαδραματική διατριβή.
- Merklein, Helmut.** 1987. Die Umkehrpredigt bei Johannes dem Täufer und Jesus von Nazaret. *Studien zu Jesus und Paulus*. WUNT 43. Tübingen: Mohr Siebeck.
- . 1990. Μετάνοια, μετανοέω. *Exegetical Dictionary of the New Testament 2*: 415–419, edited by H. Balz and G. Schneider. Grand Rapids: Eerdmans.
- Michel, Otto.** 1995. Μεταμέλομαι. Gerhard Kittell, ur. *Theological Dictionary of the New Testament* IV, translated by Geoffrey W. Bromiley, Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Moessner, David Paul.** 1988. Paul in Acts: Preacher of Eschatological Repentance to Israel. *NTS* 34: 96–104.
- Müller, Paul-Gerhard.** 1996. *Lukino Evandelje*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Murray, John.** 1962. Repentance. *The New Bible Dictionary*, edited J. D. Douglas. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Nave, Guy D. Jr.** 2002. *The Role and Function of Repentance in Luke-Acts*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Nida, Eugene A. in Johannes P. Louw.** 1996. *Greek-English Lexicon of the New Testament based on Semantic Domains*, 1. New York: Introduction and Domines.
- Perić, Dražen.** 2018. Pokajanje – blagodatni dar ontološkog jedinstva i čovekoljublja Božjeg. *Pokajanje, praštanje, spasenje u savremenoj (postmodernoj) kulturi*. Beograd-Požarevac.
- Pink, Arthur W.** 1967. *Repentance: What Saith the Scriptures?*. Swengel, PA: Reiner Publications.
- Quanbeck, Warren Anderson.** 1962. Repentance. *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, 4. New York: Abingdon Press.
- Радић, Драган.** 2019. А он се удаљаваше у пустињу и мољаше се Богу“ (Лк 5, 16): Јеванђеље по Луки о Исусовој молитви и повлачењу у самоћу. *Видјехом свјет истиниј Исихазам у животу Цркве Српских и поморских земаља*. Научни богословски скуп поводом прославе 800 година Цркве српских и поморских земаља и 630 година манастира Тумане, Београд – Пожаревац: Институт за Систематско богословље ПБФ УБ Одбор за просвету и културу ЕПБ.
- Ratzinger, Joseph.** 2013. *Isus iz Nazareta*. Split: Verbum.
- . 2011. *Isus iz Nazareta, od ulaska u Jerusalem do uskrsnuća*. Split: Verbum.

- Rebić, Adalbert.** 1996. *Središnje teme Staroga zavjeta. Biblijskoteološki pregled starozavjetne poruke.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Richardson, Alan.** 1958. *An Introduction to the Theology of the New Testament.* New York: Harper.
- Robertson Archibald T.** 2000. *Word Pictures of the New Testament.* Nashville: Holman Bible Publishers.
- Schnabel, Eckhard J.** 2015. Repentance in Paul's Letter. *Novum Testamentum* 57, 159–186.
- Skok, Petar.** 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Thompson, E. F.** 1908. *Μετανοέω and Μεταμέλει in Greek Literature until 100 A.D. Historical and Linguistic Studies in Literature Related to the N.T.* Chicago: University of Chicago.
- Trench, Richard Chenevix.** 2006. *Synonyms of the New Testament.* London. (Digitized by Ted Hildebrandt, Gordon College, Wenham, MA March 2006).
- Tokić, Dario.** 2006. *Govor o Opraštanju u Evandelju po Luki.* Zagreb: KIZ.
- Vine, William Edwy.** 1952. *Vine's Expository Dictionary of New Testament Words.* Los Angeles: Fleming H. Revell Co.
- Višetacki, Karlo.** 2017. Bog se ljuti – Bog se kaje. Starozavjetna promišljanja o srdžbi Božjoj. *Bogoslovska smotra* 87(2): 239–251.
- Walden, Treadwell.** 1896. *The Great Meaning of the Word Metanoia: An Undeveloped Chapter In The Life And Teaching Of Christ.* New York: Thomass Whittaker.
- Wallace, Daniel B.** 1996. *Greek Grammar beyond the Basics: An Exegetical Syntax of the New Testament.* Grand Rapids, Michigan: Zondervan.
- Wilkin, Robert N.** 1990. Repentance And Salvation Part 4: New Testament Repentance: Repentance in the Gospels and Acts. *Journal of the Grace Evangelical Society* 3: 1.
- . 1988. The Doctrine of Repentance in Church History. *Journal of the Grace Evangelical Society* 1.
- Witherup, R. D.** 1994. *Conversion in the New Testament.* Collegeville: Liturgical Press.
- Zečević, Jure.** 1999. Oprost i pomirenje – naša dužnost i naša potreba?!. *Tražeći svjetla obnova.* Zbornik bogoslovskih tribina (1992–1998), Đakovo, 51–67.
- Zovkić, Mato.** 1974. Kršćani kao obraćeni Gospodinu. *Bogoslovska smotra* 44(4): 511–527.

